

İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

e-ISSN: 2147-6152

Yıl 10, Sayı 27, Temmuz 2021

Makale Adı /Article Name

Kadîm Kozmolojik Deliller Karşısında
Kadim ve Modern Bir Delil Olarak
Gaye ve Nizam Delili*

Comparison of Premodern
Cosmological Proofs with Premodern
and Modern "Teleological Rhetoric"

Yazar/Author

Adem ERYİĞİT

Dr. Öğr. Üyesi, İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri
Bölümü, eryigit81@hotmail.com ORCID: 0000-0002-0791-2550

Yayın Bilgisi/Article Information

Yayın Türü: Araştırma Makalesi

Gönderim Tarihi: 24.06.2021

Kabul Tarihi: 05.07.2021

Yayın Tarihi: 31.07.2021

Sayfa Aralığı: 371-390

Kaynak Gösterme/Citation

Eryigit, Adem (2021). "Kadîm Kozmolojik Deliller Karşısında Kadim ve Modern
Bir Delil Olarak Gaye ve Nizam Delili", *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*,
S. 27, s. 371-390.

(Bu makale, yazar beyanına göre, TR DİZİN tarafından öngörülen "ETİK KURUL
ONAYI" gerektirmemektedir.)

* Bu makale, 22-24 Ekim 2020 tarihlerinde gerçekleştirilen IV. Uluslararası Bilimler Işığında
Yaratılış Kongresinde sözlü olarak sunulmuş olan bildirinin geliştirilmiş halidir.

ÖZ

Kelam ilminin ortaya çıkışından itibaren âlem tasavvuru ve yaratılış, özellikle kelam alanında eser veren İslam âlimlerinin en fazla önem verdiği konuların başında gelmiştir. Kelamî ontolojide varlık, kadîm ve hâdis olarak iki kısma ayrılmış ve Allah Teâlâ kadîm, onun gayrısı olan her şey hâdis kabul edilmiştir. Âlemin hâdis/yaratılmış olması Allah'ın varlığı ve birliğine önemli bir delil sayılmıştır. Âlemin bir yaratıcısı olduğunun ispatlanması İslam inanç esaslarının temellendirilebilmesi açısından bir zorunluluk arz etmektedir.

Allah'ın varlığının ispatı meselesinde filozoflar ve kelamcılar çeşitli yöntemler ortaya koymuşlardır. Bunların en meşhuru İmkân ve hudûs delilleridir. Bu deliller başta İbn Rüşd olmak üzere bazı alimler tarafından eleştirilmiş ve toplumun tüm kesimlerine hitap edecek bir delil olmadığı dile getirilmiştir. Bu delillere alternatif olarak, eski çağlardan beri kullanılagelen ve Kur'an'ın da sıklıkla nazara vermiş olduğu gaye ve nizam delili ileri sürülmüştür. Her kesime hitap etmesi ve kolay anlaşılır olması gibi yönleriyle gaye ve nizam delili daha genel bir kullanım alanı bulmuştur. İslam düşünce tarihi boyunca gaye ve nizam delili yöntemiyle Allah'ın varlığını ve birliğini anlatmaya çalışan eserler yazılmıştır. Bu tarz eserler, özellikle son dönemlerde bilimsel gelişmelerin de katkısıyla yeni boyutlar kazanmıştır. Bu çalışmada imkân ve hudûs delillerinin genel yapısı ve eleştirilmesine sebep olan yönleri ana hatlarıyla ele alınıp, felsefi polemiklere çok fazla değinmeden isbât-ı vâcib delillerinin amacına ulaşması bakımından gaye ve nizam delilinin daha dikkate değer olup olmadığı üzerinde durulacaktır. Bu yöntemle kaleme alınmış bazı eserler incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: İsbât-ı Vâcib, Gaye ve Nizam, İmkân, Hudûs, İbn Rüşd.

ABSTRACT

Premodern works of *kalâm* have often started with the subject of the generation of the world (*hudûth al-'âlam*) as a central theological question. The classical ontology of *kalâm* argumentation divides the world into two categories, eternal (*qadîm*), and generated (*hadîth/muḥdath*) - while God is eternal, everything in the universe is generated. The notion that the universe is created and from this, that the existence of the creator can be proven (*ithbât al-wâjib*) was central to the development of *kalâm* theology. *Ithbât al-wâjib*, however, does not belong exclusively to the field of *kalâm*, but has also been subject to critique and debate among Islamic and western philosophers who formulated a vast range of arguments to prove God's existence. Led by Ibn Rushd, they argued that these arguments fail to address all classes of society, and as an alternative, advanced a style of argumentation used since the ancient period and found in the rhetoric of the Qur'an, what this article terms "teleological rhetoric." Teleological rhetoric establishes proof for God's existence through the use of common yet powerful examples accessible by laymen and scholars alike. Teleological rhetoric has been utilized throughout Islamic thought and can be found in a diverse range of modern and premodern *kalâm* works. This study examines common *kalâm* arguments for the proof of God's existence, contrasts them with features of teleological rhetoric, and presents a selection of sources where this rhetoric was utilized in the Islamic tradition.

Keywords: Arguments for the existence of god, Teleological Rhetoric, Contingency (İmkân), Temporality (Huduth), Ibn Rushd.

Giriş

İnsan akıl ve şuur sahibi olması nedeniyle mahlukat içerisinde özel bir konuma sahiptir ve bu vasfıyla diğer canlılardan ayrılır. Aklı sayesinde varlığın bilincine varabilmiş, evrendeki nesne ve olayları idrak etmiştir. Akıl âlemin bir parçasıdır (Mâturîdî, 2006: 7). Bu anlamda akıl, insan ve âlem arasında iç içe geçmiş bir "biz ilişkisi" söz konusudur denilebilir. Şu durumda insanın varlığı algılayışı, bütünlleştirici, kapsayıcı ve imar edici bir şekilde gerçekleşir (Alper, 2017: 89).

İşleyen insan aklı, yaratıldığı günden beri varlık üzerinde tefekkür etmeye başlamış ve mevcûdatın üstün bir irade ve güç tarafından var edildiği veya idare edildiği gibi neticelere varmıştır. Başta İslam olmak üzere semavî dinler, insan aklını ve fitrat-ı selîmeyi muhatap almışlar, Allah'ın varlığına ve birliğine inanmaya çağırılmışlardır. Dolayısıyla vahiy, işlevsel akla doğru tarafa yönelmek üzere istikamet vermiştir.

Allah'ın varlığının ispat edilmesi ve bu konudaki delillendirme yöntemleri İslam'dan önceki dönemlerde de var olmakla beraber İslam düşüncesinde çok daha etkili bir şekilde kullanılmıştır. Özellikle İslam inanç esaslarını savunmacı bir karaktere sahip olan kelim ilminde ve İslam felsefesinde önemle üzerinde durulmuş bir husustur. İsbât-ı vâcib konusunda kozmolojik deliller ailesinden olan imkân ve hudûs delilleri, en çok üzerinde durulan ve eserlerde yer alan deliller olmuştur. Detaylarına inildiğinde karmaşık ve felsefik bir literatür, öncüller ve ön kabuller barındıran bu deliller toplumun her kesiminin istifadesine sunulamamıştır. Bu yönleri nedeniyle bu iki delil çeşitli tenkitlere uğramıştır.

Başka bir delil olan, gaye ve nizam delili, insanların basitçe kavrayacağı sıradan örneklerle, ikna edici ve kalıcı neticeler alınabilen önemli bir isbât-ı vâcib yöntemidir. Bu delil İslam düşünce tarihi boyunca kullanılmış, günümüze kadar hakkında çeşitli eserler kaleme alınmış ve son dönem düşünürleri tarafından da ilgi görmüştür.

1. Allah'ın Varlığının İspatında Kozmolojik Delil/Âlem Delili

Kozmolojik delil yapı itibarıyla “kozmoz”dan yani “âlem”den hareketle, âlemin bir yaratıcısının olduğunu ispatlamayı hedefleyen bir delillendirme yöntemidir. Delil-i kevnî olarak da isimlendirilen bu delil, sadece bir istidlal şeklinden müteşekkil değildir. Varlığın yaratılmış olması mantığıyla hareket eden ve “illiyet prensibi”ne dayanan kozmolojik deliller grubu vardır (Abdülhamid, 2020: 189-190). Aralarında bazı ortak noktalar bulunmasına rağmen farklı ifade şekillerine sahip çok sayıda delil söz konusudur. Bunlardan bazıları havâdis/sonlu varlıklar kavramını, bazıları hareket ve değişme kavramlarını, bir kısmı da imkân, cevaz ve zorunluluk kavramlarını akıl yürütmenin merkezine koyarak Allah'ın varlığını ispatlama yoluna gider. Bazıları âlemdeki varlıkların tek tek yapısından, bir kısmı da tek varlık gibi tasavvur edilen âlemden yola çıkar. Söz konusu bu delil felsefe ve ilahiyatın en eski ve en köklü ve belki de en güçlü delilidir. Kozmolojik delilin ilk ve basit şekilleri Eflâatun'un *Kanunları*'nda ve Aristoteles'in *Metafizik*'inde görülür. Bunun yanında Sokrates öncesi bazı filozofların özellikle tabiatçı filozofların, değişmelerin gerisindeki değişmeyi, her şeyin ilk ilkesini arama gayretindeydiler. Ancak maddi dünyanın sınırlarını bütünüyle aşarak derli toplu bir teolojiye ulaşamadılar (Aydın, 2010: 39-40).

Kozmolojik delil, her ne kadar Yunan felsefesinin etkisinde kalan Yahudi ve Hıristiyan ilim erbabının da ilgi duyduğu bir alan olsa da, bu delil tarihinin en zirve

dönemini Müslüman kelamcı ve filozofların çalışmalarında görmüştür (Craig, 1979: 3; aktaran Aydın, 2010, 42). Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın varlığının ispatı çok defa konu edilirken, ne Tevrat ne de İncil'de isbât-ı vâcib konusuna doğrudan doğruya temas eden kısımlara rastlanmaz. Bu durumdan anlaşılıyor ki gerek Benî İsrail peygamberleri gerek Hz. İsa muhatap oldukları kitle bakımından buna ihtiyaç hissetmemişlerdir (Akkâd, 1964: 233).

Kozmolojik delillerin en önemlilerinden olan hudûs ve imkân delili İslam düşünce tarihinde en çok kullanılan delillerdendir. İlk başlarda İslam filozofları imkân delilini kullanmışlar, İslam kelamcıları ise daha çok hudûs delilini tercih etmişlerdir. Ancak kelamcıları zaman içinde her iki delili de kullanmaya başlamışlar ve eserlerinde bu delillere yer vermişlerdir. İmkân ve hudûs delili dışında kozmolojik delil grubuna giren, ilk sebep (ilk illet) delili ve hareket delili gibi bazı deliller de İslam filozofları tarafından kullanılmıştır.

İsbât-ı vacib yöntemleri üzerinde İslam düşünürleri ciddi seviyede tezler ve yorumlar ortaya koymuşlar ve bunlarla ilgili çeşitli teorik tartışmalar geliştirmişlerdir. Allah'ın varlığı ve sıfatları konusunda yürütülen bu tartışmalar, öncelikle Yahudi ilahiyatçılar, daha sonra da Hıristiyan ilahiyatçılar üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Ortaçağ Hıristiyan felsefesinin prensi sayılan Aquino'lu Aziz Thomas'ın meşhur (Allah'ın varlığı fikrine götüren) “beş yol”u geniş ölçüde, İslam filozoflarının etkisiyle ifadeye kavuşmuştur. İslam filozoflarının geliştirdikleri imkân delili, Thomas'ın belirlediği “beş yol” arasında en güçlü olanıdır. Bu delilin ortaya konulma ve geliştirilme şerefi, sanıldığı gibi, ortaçağın Latince konuşan Hıristiyan ilahiyatçılarına değil, Müslüman filozoflara aittir. Bu anlamda Craig'in *The Kalam Cosmological Argument* (Kelam'ın Kozmolojik Delili) adlı çalışması Batı felsefe tarihinin bugüne kadar şu veya bu bazı sebeplerden dolayı göremediği hakikatleri dile getirmekle büyük bir boşluğu doldurmuştur (Aydın, 2010: 42).

Biz bu çalışmada kozmolojik delilin önemli iki şekli olan hudûs ve imkân delillerini ele almakla yetineceğiz.

1.1. Hudûs Delili

Hudûs delili, “yaratılmışlık delili” anlamında Allah'ın varlığını ispatlamak için ortaya konulmuş kozmolojik delillerden birisidir. “Cevher”¹ ve “araz”²

¹ Cevher, Farsça “gevher” kelimesinden Arapçalaşmış bir kavramdır. “kendi başına bulunan, değişmeyen öz varlık” anlamına gelir. Bizzat mekanda yer kaplayan (müeyhayyiz) yani bizatihi kaim ve başlı başına mevcut olup, mekanda yer kaplaması başka bir şey vasıtasıyla olmayan şeydir. Çoğulu “cevahir”dir. Cevherler, basit ve mürekkep olmak üzere ikiye ayrılır. Akıl ve nefisler basit, cisim ise mürekkep cevherler grubuna girer. (Topaloğlu ve Çelebi, 2010: 59). Ayrıca bkz. (Amidî, 2016: 105-106; İzmirli, 2018: 216-218).

² Araz, “arz” kökünden türemiş bir isimdir. Sonradan ortaya çıkan, ansızın baş gösteren, varlığı devamlı ve zorunlu olmayan demektir. Kelam ve felsefede araz, cevher ve cismin geçici niteliği olup, mevcudiyeti ancak kendisini taşıyacak başka bir varlıkla hissedilebilen, kendi başına boşlukta yer tutmayan şey gibi anlamlara gelir. (Topaloğlu ve Çelebi, 2010: 29). Ayrıca bkz. (İzmirli, *Yeni İlmî Kelam*, 2018: 216-217).

teşekkül etmiş olan maddi varlık ve hadiselerin bir yokluktan sonra yaratıldığı öncülüne dayanılarak yoktan var eden bir yaratıcının varlığının akli bir zorunluluk olduğunu ispatlamayı hedefler. Bu delil daha çok kelim alimleri tarafından kullandığı için “kelam delili” olarak da isimlendirilir.

Âlemin cevher ve araz yöntemiyle hâdis olduğu ve bu hâdis âlemin de bir muhdisi (yaratıcısı) olduğu şeklindeki hudûs delili yöntemini öne süren ilk kişi Ca’d b. Dirhem (ö. 124/742?) olarak bilinir. Bu yöntem, Ca’d b. Dirhem ve Cehm b. Safvan (ö. 128/745-46) yoluyla Mutezileye intikal etmiştir. Mutezile alimlerinden Ebu’l-Huzeyl el-Allâf (ö. 235/849-50?) hudûs delilini geliştirmiş, delilin dayandığı öncülleri takrir ve ispat etmiştir. Bu delilin Ehl-i Sünnet kelamcılarında ilk defa İbn Küllâb el-Basrî (ö. 240/854?) tarafından kullanıldığı aktarılır (Şehristânî, tsz.: I, 106 vd). Hudûs delili, İbn Küllâb el-Basrî’den veya Mâturîdî’den (ö. 333/944) itibaren gerek Eşarî ve gerek Mâturîdî bütün Ehl-i Sünnet alimleri tarafından kullanılmıştır (Topaloğlu, 2012: 79).

Bu delil kısaca şu şekilde formüle edilmiştir: Âlem, cevherler ve arazlardan oluşmaktadır. Âlem bütün cevherleri (maddesi) ve arazları (suretleri) ile hâdistir. Her hâdis bir muhdise (yoktan var edene) muhtaçtır. O halde âlemin bir yaratıcısı vardır. O da Allah’tır.³

Hudûs delilinin birinci öncülü şöyle açıklanmaktadır: Âlem hâdistir, çünkü “cevher” ve “araz”dan teşekkül etmiştir. Hareket, sükûn, birleşmek, ayrılmak gibi, cevherde mevcut olan ve araz denilen bu hususiyetler hâdistir. Zira arazın kendi başına bir mevcudiyeti yoktur. Bir de bu haller, gözle görüldüğü üzere geçicidir. Var iken yok oluyor, yok iken var oluyor. Halbuki bunlar hâdis değil de kadîm olsaydı var olmak ile yok olmak arasında böyle değişiklik göstermezdi. Cevher de arazsız mevcut olamamaktadır. Gerçekte bütün cisimler hareket, sükûn gibi arazlardan ayrı düşünülemez. O halde hâdis olan ve arazlardan ayrı bulunamayan cevher de zarurî olarak hâdistir (Topaloğlu, 2012: 76).

İkinci öncül ve sonuç: Yokluktan varlığa çıkan hâdis varlığın, varlığa dönüşmesi varlığı yokluğa tercih birini gerektirir. Aynı şekilde varlığın yokluğa dönüşmesi de yokluğu varlığa tercih ediciyi zorunlu kılar (Gazâlî, tsz: 19). O tercih edici de özü gereği var olan, sonradan olanlara benzemeyen, ezeli olan Allah Teâlâ’dır. O, cevherler ve arazları (bütün varlığı) yoktan yaratmıştır (Sâbûnî, 2005: 20).

Bazı kelamcılar, âlemin hudûsu ile Allah’ın varlığına yapılan istidlal yönteminin bazı örneklerinin Kur’an’da bulunduğunu belirtirler ve Hz. İbrahim’in (a.s.) göklere ve yere hakim olan ilahi kudretin tecellisini görmek için yaptığı istidlali buna örnek verirler. Onlara göre, Hz. İbrahim’in yıldızın batıp sönmesini, ayın doğup

³ Âlemin hudûsu üzerine kurulan bu delille ilgili bkz. (Mâturîdî, 2006: 12-21; Nureddîn es-Sâbûnî, 2005: 19-21; Fahreddin er-Râzî, 2019: 126-127; Teftazânî, 2011: III, 9-10).

batmasını, güneşin doğup tekrar batmasını görüp “ben sönen, batan, kaybolanları sevmem” demesinin ve bu hükme varmasının sebebi değişikliğe uğrayan cisimlerin hâdis olmasıdır (Razi, 2015: 126; Cürçani, 2015, III, 10-11).

Hudûs delilinin dayandığı; hudûs, cevher, âlemin her an yenilediği sonucuna götüren araz, parçalanamaz atom gibi kavramlar, özellikle Eşariyye ve Mâtürîdiyye kelamının, imâmet ve ahiret konuları dışında bilgi teorisinden, halk ve kesb, kaza ve kader, hatta husn-kubh konusundaki görüşlerine temel oluşturur. Bu sebeple kelamcılar, Allah’ın varlığıyla ilgili çeşitli deliller arasında en fazla hudûs deliline önem vermişlerdir. Ayrıca bu delilin âlemin Allah tarafından yaratılmış olduğunu adeta fiziksel bir formülasyonla ispatlıyor olması da bunun başka bir nedenidir (Ardoğan, 2014: 31).

1.2. İmkân Delili

Bu delil İslam filozoflarının en çok kullandığı kozmolojik delillerdendir. Bu nedenle filozofların isbât-ı vâcib delili olarak meşhur olmuştur. İlk olarak filozoflar tarafından kullanılmış ve geliştirilmiş olsa da zaman içerisinde İslam kelamcılarının da önem verdiği ve eserlerinde sıklıkla kullandığı bir isbât-ı vâcib delili haline gelmiştir (Düzgün, 1998: 113). Bazen imkân ve vücûb delili olarak da anılan bu delil, âlemin *mümkün* yani varlığı ve yokluğu eşit oluşundan yola çıkarak varlığı *vâcib* yani zorunlu olan Allah’ın varlığını ispatlamaya çalışan bir delildir.

İmkân delilinin temellendirilmesinde mümkün’l-vücûd ve vacibu’l-vücûd kavramları önemli bir yer işgal eder. Mümkünü’l-vücûd, varlığı veya yokluğu zatının gereği olmayıp zatına nisbetle her ikisi de eşit olan ve bu nedenle var olmak için bir sebebe muhtaç olan şeydir (Topaloğlu, 2010: 135, 234; bkz. Razi, 2019: 63-71). Vâcibu’l-Vücûd ise, varlığı gerekli ve zorunlu olan, kendisinden başka bir şeye muhtaç olmayan ve yokluğunun tasavvur edilmesi muhal olan mevcuttur (Topaloğlu, 2010: 330; bkz. Razi, 2019: 59-62). Vâcib, mümkün, caiz, müstahil gibi kategoriler esasen Aristoteles mantığında vardı ve erken dönem İslam felsefesi ve teolojisinde de kendi literatürü bağlamında kullanılmaya başlamıştır. Özellikle Farabî, mümkün’l-vücûd ve vacibu’l-vücûd kavramlarını kullanarak varolanları iki kısma ayırmış ve yukarıda verdiğimiz anlamları bu kavramlara yüklemiştir (Fârâbi, 1926: 308-309). Bu kavramlar Farabî’den daha sonra gelen İbn Sînâ tarafından benimsenmiş ve geliştirilmiştir.

İmkân delili kısaca şu şekilde formüle edilmiştir: Âlem mümkünlerden oluşmuştur. Her mümkün var olabilmek için, varlığını yokluğuna tercih edecek bir müreccih muhtaçtır. Öyleyse bu âlem de var olabilmek için böyle bir müreccih muhtaçtır. O tercih edici de vacibu’l-vücûd olan Allah’tır (İzmirli, 2018: 284-285).

İbn Sînâ imkân delili ile vacibu’l-vücûdun ispatını şöyle yapar: Varlığın mevcut olduğundan süphe yoktur. Bu varlık ya vâcibdir ya da mümkündür. Şayet vâcib ise istenen sonuç alınmıştır. O vâcibu’l-vücûddur. Eğer mümkünse, varlığının

vacibu'l-vücûda dayanması gerekir. Zira mümkün olanların her biri bir sebebe muhtaçtır. Bu sebeplerin bir istikamette sonsuza kadar devam etmesi (teselsül) ya da devir⁴ yoluyla meydana gelmesi imkânsızdır. Çünkü aynı şey, kendisinin hem sebebi hem de neticesi olamaz. O halde mümkünün hem icadını hem de vücudunun devamını sağlayan bir sebep vardır. O da vacibu'l-vücûd olan Allah'tır (İbn-i Sina, 1938: 235 vd).

Mâtürîdî kelamcı Ebu'l-Muîn en-Nesefî de imkân delilinin adını zikretmeden benzer bir yöntemle şu şekilde ifade eder: Âlemin yaratılmış olduğu muhakkaktır. Yaratılmış olanın varlığı mümkündür. Varlığı mümkün olanın yok olması da mümkündür. Varlığı ve yokluğu mümkün olanın, meydana gelmesi zatının gereği değildir. O zaman onun yokluktan varlığa çıkması, ancak bir tercih sebebiyle vuku bulur. Çünkü yapıcısı olmayan bir bina yoktur. O halde mutlaka bir yaratıcının onu yaratması ve varlığını yokluğuna tercih etmesi gerekir. O da Allah'tır (Ebu'l-Muîn en- Nesefî, 2006: 22).

Kısaca anlatmaya çalıştığımız ve öncülleri hakkında ortaya konulmuş olan çeşitli itiraz ve cevaplara değinmeyi gerekli bulmadığımız imkân delili, felsefe temelli bir delildir. Bir ilâhın mevcûdiyetini ispatlamaktan ziyade felsefî düşünce sistemini tamamlamak ve metafizik polemiklerini bir sonuca bağlamak için Aristo'nun kabul etme durumunda kaldığı "ilk muharrik" delili, İslam filozofları elinde "imkân delili" suretine dönüşmüştür. İslam kelamcıları da bu delile ve delil üzerindeki bazı münakaşalara ilgi göstermişlerdir. Bakıllânî ve Gazalî sonrası kelam alimleri -hususan Eşarî kelamcıları- felsefe ile ilgilenmeye başlamışlar, felsefî tartışmalara girişmişler, özellikle imkân ve hudûs delillerini açıklamak için akla gelmesi zor birçok ihtimal üzerinde durmuşlar. Bu muhtemel itiraz ve çelişkileri açıklamak için eserlerinde uzun izahlara girişmişlerdir.

Bu anlamda isbat-ı vâcib delilleri Allah'ın varlığı konusunda inanç problemlerini çözmeyi hedeflemesine rağmen ayrı münakaşa alanları açmış, kullanılan dil ve ıstılahlar daha çok entelektüel seviyede kalmış topluma ciddi bir fayda sağlayamamıştır. Varlık hakkında felsefik ve teolojik münakaşalar alanı olarak klasik kelam eserlerinde yer almaya devam etmiş, insanların Allah'ı bilme/marifetullah ihtiyaçlarına toplumsal düzeyde bir katkı sunamamıştır. Bu yönüyle imkân ve hudûs delili bazı çevrelerce eleştirilmiştir. Biz çalışmamızın ilerleyen kısmında, bu eleştiriler ve söz konusu delillere alternatif olarak takdim edilen gaye ve nizam delili üzerinde durmaya çalışacağız

⁴ Teselsül ve devr kavramları, hudûs ve imkân delilinin öncülleri zikredilirken imkânsız olduğu vurgulanan iki faraziye. Teselsül, nesne ve olayların birbirinin illeti/sebebi olarak geriye doğru nihayetsiz devam etmesidir. Yani bir şey var olmak için başka bir şeye ihtiyaç duyacak, o da kendisinden önce başka bir şeye ihtiyaç duyacak ve bu sonsuza kadar devam edecektir ki bu da imkânsızdır. (Topaloğlu, 2010: 314). Devr ise, dairesel bir hareketle dönmek, bir şeyin kısa veya uzun bir hareketten sonra ilk durumuna dönmesi manasına gelir. Mümkün iki varlıktan her birinin ötekini var olmasına illet/sebebe olmasına devr denir. A'nın var edicisi B ve B'nin var edicisinin A olması gibi. Bkz.(Topaloğlu, 2010: 70).

1.3. Kozmolojik Delilin Eleştirisi

İmkan ve hudûs delilleri, kullanılan metot ve terminoloji ile öne sürülen öncüller ve daha birçok nedenden ötürü bazı düşünürler tarafından eleştiriye tabi tutulmuştur. Bu eleştiriler temelde iki yönden olmuştur. Birincisi, delillerin içeriğindeki mantıkî ve felsefî ön kabuller, varsayımlar ve bunlara dayanılarak varılmış olan bazı neticeler bakımındandır. Diğeri ise, isbât-ı vâcib delillerinin hedefi, pragmatik ve toplumsal yönü açınsındandır. Biz burada kozmolojik delillere yöneltilen eleştirilerin ikinci yönünü ele almaya çalışacağız.

İslam düşünce geleneğinde kozmolojik delillere yöneltilmiş olan eleştirilerin en önemlisi İslam filozofu ve hukukçusu İbn Rüşd'ün tenkitleridir. İbn Rüşd, kelamcıların delili kabul edilen hudûs delilini Eşarî kelamcılarını üzerinden; ortaya çıkışı itibariyle filozofların delili sayılan imkân delilini ise, İbn Sînâ üzerinden kapsamlı bir şekilde eleştirmiştir. O, Eşarî kelamcılarının şeriatın ve kalam ilminin esaslarına aykırı davrandıklarını dile getirirken (İbn Rüşd, 1998: 103,111), İbn Sînâ'nın da hem Aristoteles'e hem de felsefeye sadık kalmadığını öne sürer (İbn Rüşd, 1986: 134; İbn Rüşd, 2019: 506).

İbn Rüşd, kozmolojik delilleri felsefî ve şer'î açıdan derinlemesine eleştirirken, bu delillerin amacına ulaşması konusunda da tenkitlerde bulunmuştur. Ona göre, hem felsefe hem de kalam ilmi önemli ilimlendedir. Her iki ilim dalı da farklı metotlar kullanmak suretiyle insanlara Tanrı hakkında bilgi sunar. Bütün insanlar aynı fitratta olamayacağına göre Allah'ın varlığını kabullenme konusunda her insanın kavrayış ve anlayışı da eşit olmayacaktır. (İbn Rüşd, 2019: 83-84) Özellikle alimler ile halkın durumu dini konuları anlamada birbirinden çok daha farklıdır (İbn Rüşd, 1998: 99).

Dinî sorumluluk sahibi bir mükellefin birinci görevinin marifetullah/Allah'ı bilme olduğunu belirten İbn Rüşd, insanlara Allah anlatılırken insanların ilmî seviyelerinin ve anlayışlarının dikkate alınması gerektiği kanaatindedir. *el-Keşf an Menâhici'l-Edille fi Akâidi'l-Mille* adlı eserinin daha ilk sayfasında eseri neden telif ettiğini açıklarken, Hz. Ali'ye isnad edilen şu sözü aktarır: "İnsanlara anladıkları şekilde konuşun! (seviye ve anlayışlarına uygun konuşmayarak) Onların Allah'ı ve rasulünü tekzib etmelerini mi istiyorsunuz?" (İbn Rüşd, 1998: 99). Ona göre, felsefeciler felsefî (burhanî)⁵ bir yöntemle, diğeri insanlar ise cedel⁶ ve hatâbe⁷

⁵ Burhan, doğruluğunda şüphe olmayan ve kesin bilgi ifade eden kıyas demektir. Burhanı oluşturan kıyas hem şekil hem de öz olarak doğru olmalıdır. Mantıkta, doğruluğu kesin önermelerle yapılan kıyası ifade eder. bkz. (Topaloğlu, 2010: 49).

⁶ Cedel, ipi sağlam bükme, düşmanlık ya da tartışmada çetin olmak gibi anlamlara gelir. Diyalektik kelimesinin Arapça karşılığıdır. Mantıkta meşhur olan veya doğru kabul edilen (meşhûrât, müsellemlât) öncüllerden oluşmuş kıyas demektir. Felsefe ve kelimada bir düşüncedeki çelişkileri, tartışarak gösterme sanatı olarak tanımlanır. Genel anlamda münazara etmeyi ifade eder. bkz. (Topaloğlu, 2010: 55-56).

⁷ Hatâbe, bir topluluğa hitap etmek anlamına gelir. Mantıkta zanniyat veya makbûlâtan oluşan kıyas olarak tanımlanır. Öncülleri zannî veya meşhur olan delile hatâbî delil denir. Makbûlât, güvenilir

yöntemiyle Allah'ı tanımaya ve bilmeye çağrılmalıdır. Kur'an da insanlara hitap ederken insanların bilgi seviyeleri ve anlayış farklarına dikkat etmeyi şu ayetle öngörmektedir: “*Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle (mevize) davet et; onlarla en güzel yöntemle tartış (cedel).*” (Nahl, 16/125) Ayette geçen üç davet yönteminin de toplumda bir karşılığı vardır. Bu farklı seviyedeki insan grupları Allah'ın varlığını çeşitli metotlar ile tasdik edip kabul etseler de nihayetinde bu farklı yollar insanları aynı neticeye götürecektir. Allah'ı bilmeye götüren bu yöntemlerin tamamı hakır (İbn Rüşd, 2019: 84-85, 89).

İbn Rüşd'e göre, kelamcılar hudûs delilini ortaya koyarken yukarıda bahsi geçen inceliğe dikkat etmemişlerdir. Atomcu âlem düşüncesinden hareket ederek ortaya koydukları kozmolojik delil, insanların kafasını bulandırmıştır. Bu delili açıklarken hatâbî, cedelî ve burhanî yöntemleri birbirine karıştırmışlardır. Kullandıkları “ceher-i ferd, cüz-ü lâ yetcezza” gibi bazı kavramlar üzerindeki felsefi izahlar, felsefede mahir ve cedele hakim kelemcilerin bile zor anlayacağı hususlardır. Onların zorlandığı bu bahisleri halkın anlaması söz konusu bile olamaz. Eğer halk bu yöntemlerle Allah'ı bilmeye mükellef kılınsaydı, bu insanların gücünün yetmeyeceği “teklîf-i mâ lâ yutâk” kabilinden bir teklif olurdu. Kelamcıların kullandığı bu yöntemler halkın anlayışına uygun olmadığı gibi burhanî de değildir. Bu yüzden ne alimlere ne de halka uygun değildir. Dolayısıyla marifetullah konusunda -özellikle halkın çoğunluğu için- bu yöntemin esas yapılmaması gerekir. Bu yöntemden daha anlaşılır yöntemler vardır. (İbn Rüşd, 1998:103, 105, 107).⁸

İbn Rüşd, kalam alimlerini felsefeyi ve usulünü bilmemekle itham etmekle beraber ortaya koydukları bu yöntemin şeriata ve kalam ilmindeki cedele de uymadığını söyleyerek kelamcılara tepkisini açığa vurmakta ve küçümsemektedir. Onun kelamcılara yönelttiği sert eleştirilerde söz konusu delile teknik açıdan yaklaşması etkili olmakla beraber, Aristoteles'ci felsefi altyapısı nedeniyle kesin doğru kabul ettiği âlemin ve zamanın ezeliyeti düşüncesi de etkili olmuştur. Konuyu tartışırken hem imkân hem de hudûs delilinin temel dayanaklarından olan âlemin “yok iken yaratılmış olması” esas ve buna bina edilen önermeleri çelişkili ve hatalı bulduğunu sıklıkla ifade ederek âlemin kıdeminin daha mantıklı olduğuna işaret etmektedir (İbn Rüşd, 1998: 108-109; Ayrıca bkz. İbn Rüşd, 2019: III, 326; İbn Rüşd, 1986: 145-146; Arkan, 2015: 40).

İmkân ve hudûs delilini Kur'anî bulmayan ve neticeye ulaşma bakımından da başarısız kabul eden İbn Rüşd, kelamcılarının Allah'ın varlığını ispatlama hususunda

kişilerden işitilen söz ve nasihatlarıdır. Burhânî delili alimler hatâbî delili de halk kitleleri anlar. İnsanların irşadında kullanılan usuldür. Bkz. (Topaloğlu, 2010: 118).

⁸ İbn Rüşd bu hassasiyetini felsefi eserlerin halktan uzak tutulması gerektiğini söyleyerek de göstermiştir. Ona göre, doğuştan zeka seviyesi yüksek olan ve dinin gerektirdiği adalet, ahlaki fazilet ve dürüstlüğe sahip olan kimseler felsefe kitaplarını mütaala etme ehliyetini taşırlar. Ancak burhân ehli olmayan kimseler felsefi eserleri doğru bir şekilde kavrayamazlar ve bu nedenle yanlış yollara sapabilirler. Bu yüzden felsefe kitapları halk kesiminden uzak tutulmalıdır. Bkz. (İbn Rüşd, 2019: 81-83).

Kur'an'da belirlenmiş olan ana ilkeleri dikkate almadıklarını belirtmiştir. İmkân delilini önemseyen ve temellendiren İbn Sînâ'nın ise Aristoteles metafizliğini hatalı yorumladığını ve felsefe ilmine kelamı bulaştırdığını ifade etmiştir. Ona göre Gazalî'nin Fârâbî ve İbn Sînâ'yı eleştirmesinde bu iki filozofun felsefelerinin yanlış ve yetersiz olması etkili olmuştur. İbn Sînâ, Allah'ın varlığının ispatlanmasını metafizik ilminin amacı olarak kabul etmekle hataya düşmüştür. Onun metafizikle ilgili yorumları asılsız iddialardır. Bu yüzden İbn Sînâ, sadece burhâna aykırı görüşler ifade etmemiş, aynı zamanda insanların felsefe karşıtı olmasına da zemin hazırlamıştır (İbn Rüşd, 1986: 134). Allah'ın varlığının ispatlanması metafizik biliminin değil, fizik biliminin konusu ve amacıdır (İbn Rüşd, 2019: I, 506).

İbn Rüşd, hudûs delilinin aslında hatâbe ve cedel ehline uygun olması gerekirken burhân ehlinin de anlayamayacağı bir seviye ve fikrî karmaşa içinde olduğunu öne sürmüştür. İmkân delilinin İbn Sînâ tarafından burhân ehline uygun bir delil olarak sunulmaya çalışıldığını ancak, onun felsefî delillere dayanmayıp vehim ile hareket ettiğini, dolayısıyla imkân delilinin felsefî esaslara istinad etmeyen vehmî bir delil olduğunu belirtmiştir. O, bu delillere alternatif olarak halkın kolaylıkla anlayabileceği, Kur'an'ın temel ilke ve yöntemlerine uygun olan inâyet ve ihtira delillerini önerir. Onun açısından bu deliller, bütün insanlara hitap eder ve herkesi ikna edebilir. Kur'an'ın insanlara gösterdiği ve herkesi çağırdığı yol *inayet* ve *ihтира* delilleridir (İbn Rüşd, 1998:118-119).

İbn Rüşd, imkân ve hudûs delilini çok yönlü ve sert bir şekilde eleştiriye tabi tutmuştur. Onun eleştirileri, kendisinin Aristoteles etkisinde gelişen Tanrı-âlem ilişkisi anlayışı ve insanların seviyelerini dikkate alan marifetullah öğretisi bakımından kendi içinde tutarlıdır. Bu nedenle de birçok çevrede olumlu etkiler bırakmıştır. Ancak Aristoteles mantığı ile Kur'an ayetlerini tevil ederek yoktan yaratılmak yerine, ezeli âlem görüşü üzerinden hareket edip, buna çeşitli öncüllerle itiraz eden kelamcıları felsefe bilmemekle eleştirmesi, onları burhân ehli saymaması ve adeta cehaletle itham etmesi, felsefe ve Aristo bağlılığının olumsuz etkileri olarak yorumlanabilir. Çünkü itham ettiği Gazâlî ve diğer kelamcıların felsefî ve ilmî altyapıları hiç de azımsanmayacak seviyededir. En azından İbn Rüşd'ün -kendisinin de Mutezile hakkında malumatının az olduğunu dile getirdiği ve Mutezile'nin yönteminin de Eşariler gibi olmasının muhtemel olduğunu dile getirmesi dikkate alınırsa (İbn Rüşd, 1998:118) - Mutezile ve Eşarî kelamı hakkındaki bilgisinden daha fazla olması muhtemeldir. Ayrıca felsefe bilmek Kur'an'ı ve şeriatı daha iyi anlamının ciddi bir sebebi olmasa gerektir. Hatta Yunan filozoflarının görüşlerinin esas alındığı bir mantık ve felsefî altyapı ile Kur'an'a yaklaşılması, Kur'an'ın kendi ilkelerine uygun bir şekilde anlaşılmasını zorlaştıracaktır.

İbn Rüşd'ün kozmolojik delillerin anlaşılmasının zorluğu konusundaki görüşleri oldukça yerindedir. Özellikle insanların tamamına hitap edecek nitelikte Kur'anî delillerin üzerinde durulması gerektiği hususuna dikkat çekmesi önemlidir. Bu bağlamda onun da önemle vurguladığı gaye ve nizam delili üzerinde durulması

ve bu delilin kullanımının yaygınlaşmasının söz konusu edilmesi insanların “Allah’ı bilme ihtiyacı” açısından fayda sağlayacaktır.

2. Gaye Nizam Delili (Teolojik Delil)

Gaye ve nizam delili, yaratılmış olan varlıkta görülen kasıt, gaye, düzenlilik ve hikmete dayanarak Allah’ın varlığını ispat etme metodudur. Delilin tarihi Sokrat’a (m.ö. 470/399) kadar dayanmaktadır. Eflâtun ve Aristo’dan Kant, Saint Augustinus (ö. 430), Saint Thomas (ö. 1274), Newton (ö. 1727) ve Berkley’e (ö. 1753) kadar birçok filozof bu delile ilgi göstermiştir. Kur’an’ın birçok ayetinde Allah’ın yarattığı mahlûkattaki hikmet, gaye ve nizama dikkat çekilmesi ve bu yolla Allah’ın varlığının ortaya konulması İslam düşünce geleneğinde bütün düşünürlerin doğrudan ya da dolaylı olarak bu delillendirme yöntemini kullanmasına sebep olmuştur. Herkese hitap edebilen ve anlaşılması oldukça kolay olan gaye ve nizam delili, hikmet, inayet, ihtira, ibda‘, gaiyyet delili gibi çeşitli kavramlarla da anılmıştır.

Gaye ve nizam delili şu şekilde formüle edilmiştir: Âlemde varlığına şahit olduğumuz her şeyde bir düzen görülmektedir ve bu düzen düzensizliğe galebe çalmaktadır. Varlıklarda görülen bu düzen belli bir gayeye hizmet etmektedir. Ne bu düzen ne de bu gaye kendiliğinden ortaya çıkamaz. Akıl ve şuur sahibi olmayan varlıklar kendi kendilerine bir düzen ve gaye tercih etme imkânına sahip değildir. Şu durumda, âleme bu nizam ve gayeyi veren ilim, kudret, irade ve inayet sahibi bir varlık bulunması gereklidir. O da Allah’tır (Aydın, 2010: 60; Kutluer, 1996: 149).

İslam filozoflarından el-Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ’nın da önemseyerek eserlerinde yer verdiği bu delile İbn Rüşd özel bir ilgi göstermiştir. İbn Rüşd, *el-Keşf an Menâhici'l-Edille*’de marifetullah konusunda Haşviyye, Eşarî kelmacılar, bazı filozoflar, sûfiler ve Mutezile’nin izledikleri yolları eleştirmiştir. Özellikle isbat-ı vacib delillerinden imkân ve hudûs delillerini, öncüllerinin bazı şüpheler içerdiği, tam manasıyla burhâna dayanmadığı ve toplumun bütün kesimlerine hitab etmeyecek derecede anlaşılmaz ve karmaşık olduğu yönlerinden tenkid etmiştir (İbn Rüşd, 1998: 101-118). Bu eleştirileri yaptıktan sonra “Bütün bu yolların hiçbiri dinin aslına uymuyorsa, Allah’ın varlığına götüren ve Kur’an’a uygun olan yöntem hangisidir?” şeklinde bir soru vaki olursa, bizde “Kur’an’ın gösterdiği ve Kur’an dikkatle okunduğunda tespit edilen inayet ve ihtira yöntemidir” cevabını veririz der. Ona göre bu yöntem, Kur’an’ın insanlara açıkça gösterdiği ve bu yolla Allah’ın varlığını bilmeye ve onu tanımaya çağırdığı delildir. Toplumun bütün kesimleri için anlaşılır, yeterli ve ikna edicidir. İnayet ve ihtira delilleri, doğru temeller üzerine bina edilmiş, felsefî bir değeri olan ve anlaşılması kolay delillerdir (İbn Rüşd, 1998: 107,118).

İnâyet delilinin temelinde, insanın içinde yaşadığı evrendeki işleyiş, düzen, inayet ve kasıt gibi olguları inceleyerek fikir yürütmesi ve bu olguların mutlak ilim irade ve kudret sahibi bir yaratıcının varlığına delalet ettiği yönünde çıkarımlarda bulunması yatmaktadır. İbn Rüşd’e göre, içinde yaşadığı evrene dikkatle bakan ve

inceleyen her insan, evrendeki düzen ve işleyişi kavrayabilecek seviyededir. Düşünen insan, evrende bulunan hiçbir şeyin boş yere var edilmediğini, belirli bir düzen içinde ve bir gayeye yönelik hareket ettiğini idrak edebilir. Çevresine dikkatle bakan bir kimse var olan her şeyin merkezinde insanoğlunun olduğunu ve bütün varlığın insanoğlunun yaşamına uygun bir vaziyette yaratıldığını anlayabilir. Varlık üzerinde düşünen bir kimse canlı olsun, cansız olsun bütün varlıkların insanoğluna hizmet gayesi ve düzeni içinde yaratıldıklarını görebilir. Bu durumda varlığın içinde bulunduğu sistem ve faaliyetin tesadüflerin neticesi olmadığı, bir yaratıcı tarafından bir amaç ve düzen içinde yaratıldığı anlaşılır. İhtira delilinin temelinde de eşyanın her birinin yaratılışındaki eşsizlik ve mükemmellik vardır. Var olan eşya cevheri, kendisinin var oluşunu zatında bulunduramaz. Bunu eşyaya insan da veremez. Bütün insanlar bir araya gelseler bir karasineği yaratamazlar. Mevcudattaki hikmet, onlardaki eşsizlik ve mükemmellikte saklıdır. Eşyanın bu hali üzerinde düşünen kimse, böyle eşsiz ve mükemmelliğin ancak her şeye güç yetirebilen Allah Teâlâ tarafından yaratıldığını idrak eder (İbn Rüşd, 1998: 118-119).

İbn Rüşd, Kur'an'ın kanıtlayıcı, diyalektik ve retorik yöntemlerle, insanı Allah'ı bilmeye, O'na inanmaya davet ettiği hakikat olarak gördüğü inayet ve ihtira delillerini birçok ayete atıfta bulunarak destekler. Kur'an'da bu hususa işaret eden ayetleri üç kısma ayırır. Bir kısım ayetlerin sadece inayet deliline, bir kısmının da ihtira deliline bazılarının da her iki delile işaret ettiğini belirtir (İbn Rüşd, 1998: 120-121).

İnayet delili: “*Biz yeryüzünü bir döşek, yapmadık mı? Dağları da birer kazık. Sizi çiftler çiftler yarattık. Uykunuzu bir dinlenme kıldık. Geceyi bir örtü yaptık. Gündüzü de çalışıp kazanma zamanı kıldık. Üstünüzde yedi kat sağlam göğü bina ettik. (Orada) alev alev yanan bir kandil yarattık. Sıkışan bulutlardan şarıl şarıl akan sular indirdik. Size tohumlar, bitkiler, yetiştirmek için ve ağaçları (birbirine) sarmaş dolaş bahçeler...*” (Nebe, 78/6-16) “*Göğe burçlar yerleştiren, orada bir ışık kaynağı (güneş) ve aydınlatıcı bir ay yaratanın şanı çok yücedir.*” (Furkan, 25/61)

İhtira delili: “*Peki insanlar devenin nasıl yaratıldığına, göğün nasıl yükseltildiğine, dağların nasıl dikildiğine, yeryüzünün nasıl yayıldığına bakmazlar mı?*” (Gâşiye, 88/17-20) “*Ey insanlar, bir örnek getirilmede, dinleyin onu: Allah'ı bırakıp da taptığınız putlar yok mu, onlar, bir sineği bile yaratamazlar kesin olarak, hattâ hepsi bir araya gelse bile ve sinek, onlardan bir şey kapıp gitse onu da tekrar geri alamazlar ondan; isteyen de âcizdir, istenen de.*” (Hac, 22/73)

Her iki delile delalet eden ayetler: “*Ve bir delildir onlara, ölü yeryüzünü dirilttik ve oradan taneler çıkardık da onları yerler.*” (Yasin, 36/33) “*Onlar ayakta, otururken ve yanları üzerine yatarken Allah'ı anarlar. Göklerin ve yerin yaratılışı üzerinde düşünürler. “Rabbimiz! Bunu boş yere yaratmadın, seni eksikliklerden uzak tutarız. Bizi ateş azabından koru” derler.*” (Âli İmrân, 3/191)

İsbât-ı vâcib yöntemleri üzerinde önemle durması, bu yöntemler üzerinde ciddi münakaşalara girişmesi ve çeşitli önerilerde bulunması nedeniyle gaye ve nizam delili hususunda ilk olarak İbn Rüşd'ün görüşlerine yer vermiş olduk. Ancak gaye ve nizam delili, İbn Rüşd öncesi dönemde de İslam düşüncesinde çeşitli zamanlarda birçok alim tarafından kullanılmıştır.

Mûtezilî alim Câhız (ö. 255/869) bunlardan birisidir.⁹ Câhız, meşhur eseri *Kitâbu'l-Hayevân*'da çeşitli hayvan türlerinden, yaşam şekillerinden ve doğumlarından öldükleri zamana kadar çeşitli hallerinden bahseder. Hayvanların yaratılışlarında görülen mûcizevî ve olağanüstü hallerden yola çıkarak kâinattaki birliği ortaya koyar ve Allah'ın yarattığı mahlukattaki hikmetlerine dikkatleri çeker. Yine benzer bir tarzda *Risâletu fi'l-Biğâl* adlı eserinde de katırların yaratılışıyla ilgili bazı hikmetlere işaret eder (Eryiğit, 2019a: 30-32). Ayrıca bu hususta yazılmış eserler arasında Câhız'a isnad edilen *Kitâbu'd-Delâil ve'l-İ'tibâr alâ'l-Halki ve't-Tedbîr* adlı eser de önemlidir. Adından da anlaşılacağı üzere eserde kâinattaki varlıkların Allah'ın hikmetine delil olduğu birçok örneklerle anlatılır. Her ne kadar bu eserin *el-Hayevân* kitabının bir özeti gibi olduğu söylene de (Ğali, 1999: 92-93) eserde, içerik bakımından tamamen mahlûkattaki Allah'ın varlığına, ilmine, kudretine dair işaretler üzerinde durulması, bu esere kendine has bir orijinallik kazandırmaktadır.

Câhız, eserin mukaddimesinde insanların bazılarının mahlukatın yaratılışındaki manalara ve hikmetlere bakmaz olduklarını ve bu nedenle mahlukattaki sanat ve takdiri kabullenmediklerini, hatta eşyanın yaratılışını inkar eder seviyeye geldiklerini belirtir. O, bu kimseleri çok güzel bir şekilde bina edilmiş, en güzel surette döşenmiş, yiyecek ve içecekler ve sair şeylerin en münasib bir şekilde yerleştirilmiş olduğu bir binaya giren gözleri görmeyen insanlara benzettirmektedir. Bu gözleri görmeyen kimseler, buradaki vaziyeti görmezler ve yanlışlıkla birisi yerinde konulmuş bir eşyaya çarpar tökezlerse, hemen bu evi ve bina eden sahibini kötülemeye başlar. Câhız, devamında insanların yaratılıştaki sebepler, harikalık, tedbir ve takdiri dikkatle incelemesinin önemine vurgu yaparak, böyle bir gaye için bu eseri kaleme aldığını söyler. O, Allah'ın varlık üzerine düşünmeye, yaratılışı kavramaya, düzen ve takdiri görmeye muvaffak kıldığı kimselerin bu ilmi insanlara anlatmaları gerektiğini de önemle vurgular. Bu suretle imana teşvik edici şeylerin güçleneceğini ve şeytanın tuzaklarının boşa çıkacağını ifade eder (Câhız, 1987-1988: 5-6). Sema, yıldızlar, ağaçlar, bitkiler, hayvanlar ve insanların yaratılışlarındaki gaye ve hikmetleri açıklamaya ve Allah'ın varlığına, birliğine, ilmine kudretine delalet ettiklerini nazara vermeye çalışır. Yalnız bu tetkikatı yaparken konularla birebir ilgili birçok ayet olmasına rağmen eserinde Kur'an'a referansta bulunmaz. Bunun sebebinin insanları ikna etmek için dini

⁹ Câhız'ın hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. (Eryiğit, 2019b: 79-107).

nassları kullanmadan sadece akla hitap eden önermeler ortaya koymayı hedeflemiş olması mümkündür.

Görüldüğü gibi Cahız, çok erken bir dönemde gaye ve nizam deliline dayalı eserler telif etmiş ve bu tarz eserler kaleme alınması gerektiğinin önemine dikkat çekmiştir. Bir Mûtezile entelektüeli olan Câhız'ın yaşadığı dönemdeki birçok ilme vakıf olması ve edebî yönünün güçlü olması, yaratılıştaki hikmet ve gayeleri ince tetkikatlar yaparak akıcı bir dille ortaya koymasına sebep olmuştur. O'nun bu tarz eserler kaleme alması hem Mûtezilî hem de Zeydî alimleri etkilemiş ve bu yönde eserler yazılmasına neden olmuştur (Gibb, 2017: I, 794).

Câhız'ın muasırı ve Zeydîye kelâmının önemli simalarından biri olan Zeydî alim Kâsım b. İbrahim er-Ressî (ö. 246/860)¹⁰ de erken dönemde gaye ve nizam delilini önemseyenlerden birisidir. er-Ressî, yaşadığı dönemdeki inkarcı akımlarla ciddi mücadelelere girişmiştir. Devrindeki Mülhidler, Seneviyye, Maniheistler, Hıristiyanlar ve Müşebbihe'ye karşı reddiyeler kaleme almıştır. Allah'ın varlığı ve birliğini ispatlama hususunda delillere çok önem vermiştir. Bu hususta *ed-Delîlü'l-Kebîr*, *ed-Delîlü'-Sağîr*, *er-Redd ale'l-Mülhid*, *Kitâbu't-Tevhîd* adlı eserleri telif etmiştir. Özellikle ilk iki eserinde, mahlukattaki nizam ve intizamı ön plana çıkaran er-Ressî, bu nizam ve intizamın akıl ve duygu sahiplerine hitap ettiğini belirtir. Bu iki asıl onun açısından Allah'ı bilmenin önemli iki rüknü ve şahididir. O, insanın, bitkilerin, göklerin, yıldızların, güneşin, ayın ve sair bazı mahlûkatın yaratılış hikmetlerini ele almış, (Öztürk, 2008: 53) marifetullah konusunda yaratılış harikalarından bahseden ayetleri önemsemiştir. Kur'an ayetlerini ve yaratılıştaki kevnî ayetleri, delillendirme yöntemi olarak kullanmıştır. Ona göre Allah'ın bir ayetinden cahil olan onun gökte ve yerde yarattığı her şeyden cahil olmuş gibi olur. Bunların arasında hüküm bakımından bir fark yoktur. Allah'ın varlığına delalet eden deliller, açık alametlerdir. Bu deliller o kadar belirgindir ki insanlar beş duyuları ile idrak edebilirler. Allah, yarattığı her şeyi kendisine bir ayet kılmıştır ve onlara bakmayı, tefekkür ederek ibret almayı emretmiştir. Allah'ı inkar eden bu delillere karşı kibirlenip inad etse de bu husustaki ayetleri inkar edemez. Yalnız akli olmayan, bilmeyen ve sakınmayan kimse inkar eder. (Ressi, 2001: I, 285-286, 288)

Ehl-i Sünnet kelâmının önemli isimlerinden Ebû Bekir Bakıllânî (ö. 403/1013), ısbât-ı vâcib hususunda gaye ve nizam delili yöntemini az da olsa kullanmıştır (Bakıllani, 1987: 43-44). Ancak Ebû Hâmid Gazâlî (ö. 505/1111) Kur'anî bir delil olarak gördüğü nizam delilinin önemini birçok kez vurgulamış ve bu konuda müstakil bir eser kaleme almıştır. "*el-Hikmetu fi Mahlûkâtillahi*" adlı bu risalesinde imanın yakîn derecesinde sağlamlaşmasının yolunun, yarattıklarına bakarak Allah'ı tanımaya çalışmak, eserlerindeki insanı hayrete düşüren ve hayranlığa sevk eden, benzersiz ve örneksiz yaratışını anlamaya çalışmaktan geçtiğini ifade eder. Müttakîlerin derecelerinin birbirinden farklı olmasının da

¹⁰ Kâsım er-Ressî hakkında geniş bilgi için bkz. (Öztürk, 2008: 39-5; Eryiğit, 2020: 158-164).

bundan kaynaklandığını belirtir. Allah'ın akli yarattığını, doğruya ulaşması için vahiyle kemale erdirdiğini ve akıl sahiplerine yaratmış olduğu varlıkları inceleyip düşüncelerini ve tefekkür etmelerini emrettiğini dile getirir. Bu hususta şu ayetleri aktarır (Gazali, 1978: 8). “*De ki: göklerde ve yerde neler var, bakın (ibret alın)*” (Yunus, 10/101), “...*Her canlı şeyi sudan yarattığımızı görüp düşünmediler mi? Yine de inanmazlar mı?*” (Enbiya, 21/30)

Gazâli, bu eserde, âlemin ve gökyüzünün yaratılışını tefekkür etmeyi, güneşin, yıldızların, denizlerin, suyun, havanın, ateşin, insanın, kuşların, arının ve sair birçok mahlukatın yaratılmasının hikmetlerini detaylı bir şekilde açıklamaya çalışmış ve bunlardan yola çıkarak Allah'ın varlığına, birliğine, isim ve sıfatlarına deliller ortaya koymuştur. Hikmetleri incelerken sık sık ayetlere atıfta bulunmuştur. Ayetlere referansta bulunması dışında, eserde kullanılan üslup ve eserin muhtevası kısmen Câhız'ın *Kitâbu'd-Delâil ve'l-İ'tibâr alâ'l-Halki ve't-Tedbîr* adlı eserini andırmaktadır.

Yukarıda bazı eserlerde kullanımlarını aktardığımız, gaye ve nizam delili yöntemine karşı yapılan çeşitli felsefi itirazlar, bu itirazlarla ilgili tartışmalar ve itirazlara karşı verilmiş cevaplar da vardır. (Aydın, 2010: 60-81). Ancak çalışmamızın hacmi bu polemiklere yer vermeye müsait olmadığından bu hususlara değinemeyeceğiz.

İslam düşünce geleneğinde her dönemde gaye ve nizam delilinin yeterince önemsendiğini söylemek zordur. Gaye ve nizam delili, klasik kalam eserlerinin büyük çoğunluğunda imkân ve hudûs delili kadar kendisine yer bulamamıştır. Muhtemelen bunun sebebi gaye ve nizam delilinin ilmî olmaktan çok irşâdî yönünün ağır basması ve hatabî yönüne uygun olmasıdır.

2.1. Modern Dönemde Gaye ve Nizam Delili

Son iki yüzyılı aşkın süredir Agnostisizm, Ateizm, Materyalizm, Pozitivizm, Ateist Varoluşçuluk, Nihilizm gibi Allah'ın varlığını reddeden ya da Allah'ın varlığına şüphe ile yaklaşan ve sonuç olarak inançsızlığa kapı aralayan felsefi akımlar yaygınlaşmaya başlamıştır. Materyalist Alman düşünür Bücher'in (1824-1899) “Madde ve Kuvvet” kitabı Baha Tevfik (1881-1916) ile Ahmed Nebil ve ayrıca Abdullah Cevdet tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Bütün dinler ve İslam aleyhtarı olan bu düşüncelerin tercüme yoluyla Türkiye’de yaygınlaşması yeni nesillerin din anlayışı üzerinde olumsuz etkiler bırakmıştır (Topaloğlu, 2012: 161). O dönemde Dünya’da ve ülkemizde Allah, Peygamber ve ahiret inancını inkar eden kitleler çoğalmaya başlamıştır. Bu durum karşısında isbât-ı vâcib delilleri yeniden önem kazanmıştır. Batı’da Hıristiyan teologlar Allah inancını ıspatlamak üzere çeşitli eserler kaleme alırken, İslam dünyasında da söz konusu inkarcı akımlar karşısında reddiyeler ve isbât-ı vâcib risaleleri telif edilmeye başlamıştır. Bu eserlerde gaye ve nizam delili eski dönemlere nazaran daha fazla kendisine yer bulabilmiştir.

On yedinci yüzyıldan başlayarak hızla gelişen ilmî buluşlar gerek bu buluşları ortaya koyan bilim insanları, gerekse ilahiyatçılar tarafından gaye ve nizam delilini kuvvetlendirici mahiyette algılanmış ve yorumlanmıştır. Bu dönemde artık bilim sadece gökyüzündeki varlıklarda değil, mikroskobik varlıklarda da baş döndürücü bir düzenin olduğunu göstermekteydi. Robert Boyle, Robert Hook, John Ray ve Newton gibi düşünürler, âlemde bir nizamın varlığını söylemekle kalmıyorlar ve bir düzen koyucuya/yaratıcıya gitmeden bu konuda nihâî bir izahın yapılamayacağını ileri sürüyorlardı (Aydın, 2010: 71).

Ülkemizde inkarcı akımlar karşısında çeşitli kelamî eserler kaleme alınmıştır. Bunlardan bazıları, İzmirli İsmail Hakkı'nın (1869-1949) *Muhassalu'l-Kelâm ve'l-Hikme* ve *Yeni İlm-i Kelam*, Filibeli Ahmed Hilmi'nin (1865-1914) *Allah'ı İnkâr Mümkün midir? Ve Huzûr-i Akıl ve Fende Maddiyûn Meslek-i Dalâleti*, İzmirli İsmail Hakkı'nın (1869-1946) *Muhtasar Felsefe-i Üla*, İsmail Fennî'nin (1855-1946) *Küçük Kitapta Büyük Mevzular* ve *Maddiyûn Mezhebinin İzmihlâli* adlı eserleridir. Bu eserler dönemin ihtiyaçlarına bir nebze de olsa katkıda bulunmuş önemli eserlerdir. Konular ele alınırken gaye ve nizam deliline yer yer başvurulmuştur. Bu alimlerin muasırı olan Said Nursî de (1878-1960) yaşadığı dönemdeki inkarcı akımlara karşı ciddi bir mücadele başlatmıştır. Eserlerinin büyük çoğunluğunu inanç konularına tahsis etmiş, isbât-ı vâcib konusunu dikkatle işlemiş ve bu hususta gaye ve nizam delilini eserlerinin merkezine yerleştirmiştir.¹¹ Onun, İbn Rüşd'ün taşıdığı bazı kaygıları taşıdığı söylenebilir. Halkın inanç esaslarına duyduğu ihtiyacı dikkate alan bir yaklaşım içinde olması ve “kelamı halka indirme projesi”ne yönelik denemelerde bulunması (Taşcı, 2012: 180) gibi hususlar buna örnek olarak zikredilebilir.

Yakın dönemde Batı'da gaye ve nizam delili, varlık hakkında modern bilimin ortaya koyduğu yeni verilerle sentezlenerek isbât-ı vâcib delilleri içinde daha etkili bir şekilde eserlerde yer almaya başlamıştır. Bunlara örnek olarak John Clover Monsma'nın bazı makalelerden oluşan *The Evidenc of God In An Expanding Unise (Genişleyen Kainatta Allah'ın Delili)* isimli kitabı verilebilir. Bir diğer örnek de A. Cressy Morrison'un kaleme aldığı *Man Does Not Stand Alone*¹² (*İnsan Yalnız Değildir*) adlı eseridir. (Topaloğlu, 1972: 175) Morrison, bu önemli kitabı Charles Robert Darwin'in (1809-1882) dostu ve yardımcısı, İngiliz bilim adamı Thomas Henry Huxley'in (1825-1895) oğlu Julian Huxley tarafından yazılan *Man Stand Alone (İnsan Yalnızdır)* adındaki eserine karşı yazmıştır. Julian Huxley, bu kitapta insanın evrende yalnız ve başına buyruk olduğunu iddia etmiş ve Allah'ın olmadığını öne sürmeye çalışmıştır. Morrison ise eserinde onun iddialarına cevap vermeyi esas almış, bunu yaparken de gaye ve nizam delili yöntemini bilimsel verilerle

¹¹ Nursi'nin İsbât-vâcib ve Kelâmî konulara yaklaşımı hakkında geniş bilgi için bkz. (Harmancı, tsz: 61-68, 29-120).

¹² Bu eser ülkemizin önemli kelamcılarından Bekir Topaloğlu tarafından “Müsbet İlim Yönünden - İnsan, Kainat ve Ötesi” ismiyle tercüme edilmiş ve 1972'de yayımlanmıştır.

mezcederek kullanmak suretiyle Allah'ın varlığını ispat etmiştir. Pozitif ilimler ışığında evrenin oluşumu ve işleyişini konu edinmiş, Materyalizm ve Evrim Teorisi'ni çeşitli yönleriyle ele almış ve eleştirmiştir. Eserinde genel olarak yedi ana konu üzerinde durmuştur. Bunlar, dünyanın oluşumu, hayat, hayvanların içgüdüleri, aklın gelişimi, genler, karşılıklı denge ve kontrol ve hayal gücüdür.

Morrison, gayenin tabiatı idare eden kanunlardan, atomlara kadar bütün eşyada temel bir özellik olduğunu söyler. Canlı varlıkların vücudunu teşkil eden atom ve moleküllerin fevkalade işler gördüğünü ve sistemler kurduğunu ifade eder. Bu mekanizmaların akıl tarafından bir gayeye uygun olarak harekete geçirilmediği takdirde bir işe yarmayacağını dile getirerek bu varlıkların bir yaratıcısı olduğu sonucuna varır. Modern bilimin Yaratıcı'yı açıklayamamasının onun varlığını etkilemeyeceğini belirtir (Morrison, 1986: 75).

Görüldüğü gibi Kur'an'da sıkça başvuru gaye ve nizam delili geçmişten günümüze cazibesini yitirmemiş, son yüzyıllarda popüleritesini daha çok arttırmıştır. Modern bilimlerdeki gelişmeler ve tabiata yönelik bilimsel araştırmalardaki hızlı ilerleş sayesinde âlemin başlangıcından beri evrendeki varlıkların yapısında mevcut olan ince ayarlar, evrende yaşamın ortaya çıkışını sağlayan inanılmaz hassas değerler tespit edilebilmiş, materyalist ateist düşüncenin teleolojik delile karşı öne sürdüğü eleştiriler önemli ölçüde geçersiz bir duruma düşmüştür (Aygün, 2014: 43).

3. Sonuç

İslam düşünce tarihinde kelamcılar Allah'ın varlığının isbâtı konusunda daha çok imkân ve hudûs delillerine yer vermişler ve bu deliller üzerinde durmuşlardır. Özellikle hudûs delili, âlemin bir yaratıcı tarafından sonradan yaratılmış olmasını çeşitli önerme ve formülasyonlarla açıklayabilmesi nedeniyle kelamcılar tarafından daha çok rağbet görmüştür. Ancak bu deliller, vacib, mümkün, mümtenî, cevher, araz vs. felsefe temelli kolayca anlaşılması zor kavramlar ve parçalanmaz atom (cevher-i ferd) esasına dayanan ruhsuz ve mekanik bir âlem tasvir etmektedir. Bu yönleri nedeniyle, insanlara Allah'ın varlığını ispatlama yönünde fayda sağlamaktan ziyade filozoflar ve kelamcılar arasında felsefî polemiklere konu olmuştur.

Öncüller ve sonuçlara dayalı mantikî kıyaslardan teşekkül etmese de Kur'an'da, aklını kullanan kimseler için göklerde ve yerdeki mahlûkatta, gündüz ve gecenin birbirinin ardı sıra gelişinde, insanoğlunun kendi nefsinde, hayvanlar ve bitkilerin yapılarında ibret ve hayret veren delillerin varlığına akıl sahiplerinin dikkatleri çekilmiş, var olan hiçbir mahlukun boş yere yaratılmadığına vurgu yapılmıştır. Kur'an-ı Kerim'de, âlemdeki gâye ve nizamı nazara veren birçok ayetin yer alması, İslâm alimlerinin eserlerinde yer verdiği gâye ve nizam delilinin esas zeminini oluşturmuştur. Gaye ve nizam delili, insanların çok iyi bildikleri, her an müşahede ettikleri varlıklardaki hususiyetleri merkeze alarak daha anlaşılır, Kur'anî bir üslup kullanmak suretiyle manevi bir atmosfer içinde doğrudan Yüce Allah'a bağlayıcı bir yöne sahiptir. Bu bağlamda insanların duyu ve gözlemlerine daha çok

hitap etmesi nedeniyle kolay kavranabilen ve halk arasında daha yaygın olan ısbât-ı vacib delili gâye ve nizam delili olmuştur.

Ancak gaye ve nizam delilinin herkes tarafından kolay kavranabilir olması, bu delilin bilimsellikten uzak, zayıf ve etki düzeyinin düşük olduğu anlamına gelmemektedir. Özellikle çağımızda tıp, biyoloji, fizik, kimya ve benzeri gibi insanı ve kainattaki diğer varlıkları en ayrıntılı yönleriyle inceleyen ilim dallarında hızla devam eden bilimsel gelişmeler, gaye ve nizam deliline malzeme sağlamaktadır. Kur'an'da genel hatlarıyla dikkat çekilen mahlukattaki olağanüstü yaratılış özellikleri bu bilimlerin verileri sayesinde daha detaylı hale getirilebilir ve Allah'ın varlığının isbâtında bilimsel bir delil olarak öne sürülebilir. Çağımızda bu yönde çeşitli çalışmalar yapılmış ve yapılmaya da devam etmektedir. Fakat bu çalışmalar bazen ilahiyat ilimlerine yeterli derecede vakıf olmayan fen bilimleri uzmanları tarafından yapılmakta bazen de çalışma alanı fen ilimlerine yabancı olan ilahiyatçılar tarafından yapılmaktadır. Her ne kadar bu çalışmaların faydalı sonuçları olsa da gaye ve nizam delili ekseninde yapılacak modern çalışmaların, fen bilimleri ve ilahiyat alanlarında uzman kimselerin disiplinler arası ortak projeler geliştirmeleri sonucu ortaya konulmasının çok daha etkili olacağı kanaatindeyiz. Hazırlanacak bu tarz çalışmalar, hem halka hem de entelektüel düzeyi yüksek insanlara Allah'ın varlığının ve birliğinin anlatılması hususunda önemli katkılar sağlayacaktır.

Kaynakça

- Akkâd, M. A. (1964). *Allah. Kahire.*
- Abdülhamid, İ. (2020). *İslam'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları.* (S. Yeprem, Çev.). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Alper, H. (2017). *İmam Mâtürîdî'de Akıl-Vahiy ilişkisi.* İstanbul: İz Yayıncılık.
- Amidî, Seyfüddîn Ali b. Muhammed. (2016). *El-Mubîn fî Şerhi Me'ânî Elfâzi'l-Hukemâ ve'l-Mütekellimîn: Mantık, Felsefe ve Kelam Terimleri Sözlüğü.* (B. Taşkın&O. N. Demir, Çev.). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Ardoğan, R. (2014). *Delillerden Temellere -Sistematik Kelam ve Güncel İnanç Sorunları.* İstanbul: KLM.
- Arkan, A. (2015). *İbn Rüşd Psikolojisi Fizikten Metafiziğe İbn Rüşd'ün İnsan Tasavvuru.* İstanbul: İz Yayıncılık.
- Aydın, M. S. (2010). *Din Felsefesi.* İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları.
- Aygün, F. (2014). Allah'ın Varlığını Aklen Bilmeye İlişkin Mâtürîdî'nin Gâye ve Nizam Delili (Hikmet ve Tedbîr Delili). *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 4, 43.
- Craig, W.L. (1979). *The Kalam Cosmological Argument.* London: The Macmillan Press Lid.

- Cürcânî, Seyyid Şerif (2015). *Şerhu'l-Mevâkıf-Mevâkıf Şerhi*. (Ö. Türker, Çev.). İstanbul: T.Y.E.K.B. Yayınları.3,10-11.
- Düzgün, Ş. A. (1998). *Neseî ve İslam Filozoflarına Göre Allah-Âlem İlişkisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Eryiğit, A. (2019). *Mütezile İmamet Düşüncesinde Osmanî Tavır Câhız'ın İmamet Teorisi*. İstanbul: Hiperyayın.
- Eryiğit, A. (2019). Mütezilî Düşünür El-Câhız ve Eserleri. *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*,14, 79-107.
- Eryiğit, A. (2020). Kasımer-Ressî. M. Azimli (Ed.), *Müslümanların Engizisyonu II*. İstanbul: Mana Yayınları.
- Fârâbî, Ebû Nâsr Muhammed b. Muhammed. (1926). *Resâilu'l-Fârâbî*. Haydarabad.
- Gazali, Ebû Hâmid Muhammed. (tsz.). *el-İktisâd fi'l-İtikâd*. nşr. Mustafa el-Kabanî ed-Dimeşkî. Mısır.
- Gazâlî, Ebû Hâmid et-Tûsî. (1978). *el-Hikmetu fi Mahlûkâtillahi*, thk. Muhammed Raşîd Kabbânî. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Ulûm.
- H. A. R. Gibb, (2017). "Nizam Delili: Câhız'e Nisbet Edillen Mutezilî Bir Eser" orj. adı:"The Argument From Design a Mu'tazilite Treatise attributed to al-Jahiz", (Y. Cengiz, Çev.). *Din Felsefesi Açısından Mutezile Gelen-ek-i I*, der. Recep Alpyağıl, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Ğâlî, Belkâsım. (1999). *el-Cânibu'l-İ'tizâlî inde'l-Câhız*. Beyrut: Daru İbn-i Hazm.
- Harmancı, A. (tsz.). *Said Nursî'nin Risalelerinde Kelam-Felsefe Problemleri*. İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- İbn Rüşd Ahmed b. Muhammed. (1998). *el-Keşf an Menâhici'l-Edille fi Akâidi'l-Mille*, thk. Muhammed Âbid el-Câbirî, Beyrut: Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye.
- İbn Rüşd. (2019). *Aristoteles Metafizik Büyük Şerhi Tefsîru Mâ-Ba'de't-Tab'ia'*. (M. Macit, Çev.). İstanbul: Litera Yayınları.
- İbn Rüşd. (2019). *Faslu'l-Makâl-Felsefe Din İlişkileri*. (S. Uludağ, Çev.), İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İbn Rüşd. (1986). *Tutarsızlığın Tutarsızlığı (Tehâfüt et-Tehâfüt)*. (K. Işık&M. Dağ, Çev.). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayınları, Samsun.
- İbn Sînâ, el-Hüseyn b. Abdullah Ebû Ali. (1938). *en-Necât fi'l-Hikmeti'l-Mantikiyye ve't-Tabî'yye ve'l-İlâhiyye*. nşr. Muhyiddîn Sabri el-Kürdi. Kahire: Matbaatü's-Saade.
- İzmirli, İ. H. (2018). *Yeni İlmi Kelam*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

- Kutluer, İ. (1996). *Akıl ve İtikad*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. (2006). *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. Asım İbrahim el-Keyyâlî, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Morrison, A. C. (1986). *İnsan Kainat ve Ötesi*. (B. Topaloğlu, Çev.). İstanbul: Nesil Yayınları.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn el-Hanefî el-Mâturîdî. (2006). et-*Temhîdu fî Usûli'd-Dîn*, thk. Muhammed Abdurrahman eş-Şâğûl. Mektebetü'r-Ravdati's-Şerîfe li'l-Bahsi'l-İlmî.
- Öztürk, R. (2008). *Kasım er-Ressî ve Zeydiyye Kelamı*. Van: Ahenk Yayınları.
- Râzî, Fahreddîn. (2019). *el-Muhassal Ana Meseleleriyle Kelam ve Felsefe*. (E. Altaş Trc.). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Ressî, el-İmâm Kasım b. İbrahim b. İsmail b. İbrahim. (2001) *ed-Delîlü's-Sağîr, Mecmû'u Kütüb ve Resâil el-İmâm el-Kâsım b. İbrâhim*. I-II, thk. Abdülkerim Ahmed Cedbân, San'a: Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye.
- Sâbûnî, Nureddin. (2005). *el-Bidâye fî Usûlü'd-Dîn*. (B. Topaloğlu, Thk.). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerim. (tsz.) *Nihayetu'l-İkdâm fî İlmi'l-Kelâm*. (A. Guillaume, Nşr.). Mektebetü'l-Musennâ.
- Taftazânî, Sa'deddin b. Mes'ûd b. Ömer b. Abdullah. (2011). *Şerhu'l-Mekâsîd*, I-III, (İ. Şemseddin). Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Taşçı, Ö. (2012). Çağdaş Kelam Düşüncesi (Ş. A. Düzgün, Ed.). *Kelam El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Topaloğlu, B. (2012). *Allah'ın Varlığı*. Ankara: DİB Yayınları.
- Topaloğlu, B.& Çelebi, İ. (2010). *Kelam Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları.